

Recenzije i prikazi

Josip Berdica

Pravednost i mišljenje kao prve vrline

**U čast Johna Rawlsa
(2002. – 2022.)**

**Naklada Jesenski i Turk,
Zagreb 2024.**

Knjiga *Pravednost i mišljenje kao prve vrline* objavljena je 2024. godine u čast 20. obljetnice smrti američkog političkog filozofa Johna B. Rawlsa. Djelo predstavlja petnaestogodišnji presjek bogatog znanstveno-istraživačkog opusa Josipa Berdice, redovitog profesora na Pravnom fakultetu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, koji djeluje na Katedri obiteljskog prava. Baveći se iscrpno Rawlsovom političkom filozofijom, autor se osjetio upravo ponukanim preispitati vlastite stavove i uvjerenja o tome što zapravo *jest* ili *čini* pravednost u suvremenim liberalno-demokratskim društvima. Temeljna 3 entiteta koje autor prilikom analize Rawlsove filozofske misli izdvaja čine *ljudske osobe* kao politički građani koji su izloženi kontinuiranim formalnim pritiscima *suvremenog društva* te posredstvom *čovjekove*, tj. *vlastite savjesti* i političkih dužnosti sudjeluju u konceptualizaciji pozitivnih normi osnovne društvene strukture.

Sadržaj prikazanog djela tematski je podijeljen u 11 zasebnih (pod)naslova koji obuhvaćaju sljedeća autorova filozofsko-spekulativna promišljanja: (1) »Religija u misli Johna Rawlsa«, (2) »Rawls između demokracije i religije«, (3) »Religijski identitet u društvu 'razložnog pluralizma'«, (4) »Pravednost kao prva vrlina društvenih institucija«, (5) »Pojedinac u društvu između mira i rata«, (6) »O (političkoj) osobi kod Rawlsa«, (7) »O 'banalnosti otuđenja' suvremenog čovjeka«, (8) »Rawls o prigovoru savjesti«, (9) »Građanski

neposluh«, (10) »Jezik 'postistine' u demokraciji« te autorova osobna filozofska evaluacija koje se očituje u posljednjem poglavlju pod nazivom (11) »Mogu li društva (dakle) biti pravedna?«.

Prve tri navedene tematske jedinice čine gotovo neuobičajen istraživački i filozofski uvod u Rawlsovu političku filozofiju. U uvriježenoj sekundarnoj društveno-humanističkoj literaturi evidentne su mnogobrojne interpretacije Rawlsove filozofije koje ga uvrštavaju gotovo isključivo kao sekularnog filozofa analitičke tradicije. Naime, Rawls u svojim kasnijim djelima (napose u djelu *Politički liberalizam*) ističe kako ideja *javnog razuma* ima za cilj odgovoriti na činjenicu neizbježne i duboke podijeljenosti demokratskog društva razumnim, nespojivim, sveobuhvatnim religijskim, filozofskim i moralnim doktrinama.

Stoga bi političke koncepcije pravednosti trebale biti utemeljene na *preklapajućem konsenzusu* koji ne ovisi ni o jednoj sveobuhvatnoj doktrini, bilo da je riječ o metafizičkoj, teološkoj ili nekakvoj drugoj osnovi. No, autor naglašava dosadašnju istraživačku inertnost i nedovoljno prepoznavanje filozofske važnosti utjecaja Rawlsovih ranih teoloških misli na same početke njegove političke filozofije. Rawls u svojem diplomskom radu, naslova *Kratko istraživanje značenja grijeha i vjere*, analizira koncepte grijeha i vjere oslanjajući se pritom na interpretaciju različitih kršćanskih spisa ondašnjih utjecajnih protestantskih teologa. Cilj se njegova rada ogledava u snažnom isticanju protesta protiv naturalizma koji pritom vidi kao svijet u kojem su svi odnosi shvaćeni kao »prirodno« uvjetovani. U takvom svijetu duhovni život sveden je na razinu želje i nagona. Rawls navodi kako individualizam ne može objasniti zajednicu i osobnost kao takvu jer se isticanjem egoističnih sklonosti pojedinaca gubi nutarnja srž samog univerzuma. Ujedno naglašava potrebu za snažnim suparništvom religije i etike jer su obje istovjetno opterećene istim filozofskim pitanjima. Egzistencijalistička komponenta rada razotkriva se u pozivu na iskazivanje so-

lidarnosti i suosjećajnosti naspram egoistične individualističke samoće koja otuđuje pojedinca od zajednice. Osobom se tek postaje u zajednici. Pojedinici su tzv. *zajedničarska bića* koja su prije svega jedinstvena duhovna bića nesvodljiva na nekakvu ukupnu fizičku pojavu ili zbroj različitih mentalno-kognitivnih stanja. Shodno tome, Rawls *griješ* definira kao destrukciju i neprihvatanje zajednice kao takve, a uporište za promišljanje o takvim specifičnim kršćanskim problemima pronalazi u izvornim biblijskim terminima.

Iako na hrvatskom jeziku ne postoje uređeni prijevodi Rawlsovih objavljenih biografija, ni biografije koje bi potpisao neki hrvatski autor ili autorica, potrebno je istaknuti da je upravo autor potkrijepio isprepletenost Rawlsova specifičnog teološkog mišljenja s njegovim obiteljskim, odnosno protestantskim narativom, navodeći pritom Rawlsove bitne biografske isječke.

Nadalje, autor u poglavljima »Pravednost kao prva vrлина društvenih institucija«, »Pojedinac u društvu između mira i rata«, »O (političkoj) osobi kod Rawlsa« prikazuje odnose političkog građanina i suvremenog društva. Suglasan je s Rawlsom da je pravednost prva vrлина društvenih institucija, kao što je istina prva vrлина svakog sustava mišljenja. Teorija, koliko god bila elegantna i ekonomična, treba se odbaciti ili revidirati ako se utvrdi da je neistinita. Isto tako vrijedi i za pozitivne zakone i demokratske institucije; koliko god učinkoviti i dobro uređeni bili, trebaju se reformirati ili ukinuti ako se ispostave kao nepravedni.

Tako Rawls postavlja etički fundament u okviru suvremenih demokratskih institucija, koje bi, kako on vjeruje, trebale ispunjavati opravdana očekivanja dosljednog pravednog djelovanja. U *Teoriji pravednosti* hipotetički misaoni eksperiment *prvotnog stanja* ili *izvornog položaja* predstavlja Rawlsovo teorijsko ishodište u kojem se načela pravednosti biraju iza metodološkog instrumenta *vela neznanja*. Posredstvom takvog misaonog eksperimenta izdvajaju se *dva načela pravednosti* koja osiguravaju da će društvene i ekonomske nejednakosti biti uređene tako da su na najveću korist najmanje povlaštenih članova društva te da su povezane s pozicijama i funkcijama koje su dostupne svima pod uvjetima pravedne jednakosti prilika. Pravedne institucije, prema tom shvaćanju, one su koje osiguravaju pravednu raspodjelu tzv. *osnovnih primarnih dobara* – sloboda, prava, mogućnosti, dohotka i bogatstva – u okviru sustava društvene suradnje. Ustav u *Teoriji pravednosti* shodno tome preuzima ulogu institucionalnog jamca osnovnih sloboda i prava pojedinaca, dok ostale društvene i ekonomske institucije trebaju nužno biti usklađene s moralnim implikacijama dvaju načela pravednosti. Nasuprot

tome, u *Političkom liberalizmu* Rawls preusmjerava svoje filozofsko težište s idealtipske preraspodjele primarnih dobara na gotovo praktični problem uspostave društvene stabilnosti i političkog legitimiteta u uvjetima trajnog pluralizma modernih demokracija. Budući da građani zastupaju različite religijske, filozofske i moralne sveobuhvatne doktrine, politički pravedne institucije ne mogu počivati na jednoj sveobuhvatnoj istini. Umjesto toga, one trebaju biti utemeljene na tzv. *preklapajućem konsenzusu* – minimalnom skupu zajedničkih usvojenih političkih vrijednosti koje različiti pojedinačni svjetonazori mogu prihvatiti odnosno moralno opravdati. Liberalno-demokratski ustav pritom predstavlja odraz tzv. ideje *javnog uma* koji treba biti konstruiran na način da ga svi politički građani, unatoč razlikama u vlastitim uvjerenjima i svjetonazorskim vidicima, mogu razumjeti i prihvatiti kao moralno relevantnog. Po Rawlsovu mišljenju, kantovski konstruktivizam u moralnoj teoriji nastoji upravo primjereno razriješiti takav sukob različitih, odnosno suprotstavljenih pojedinačnih viđenja slobode i jednakosti. Neprekinutu »napetost« liberalnog poimanja odnosa pojedinačne slobode – društvene jednakosti, kao i stvarnu ulogu društvene pravednosti Rawls pokušava prenijeti na »neutralniji« teren. Takav teren bi nužno obuhvaćao stajališta različitih pojedinaca koja se međusobno ne sukobljavaju odnosno koja nisu u odnosu isključujuće disjunkcije.

Ulogu čovjekove savjesti kao i političkih dužnosti autor razmatra u poglavljima »O 'banalnosti otuđenja' suvremenog čovjeka«, »Rawls o prigovoru savjesti«, »Građanski neposluh« i »Jezik 'postistine' u demokraciji«, odnosno u konkretnim slučajevima kada pozitivni zakoni i demokratske institucije ne zadovoljavaju uspostavljene kriterije pravednosti. Rawlsov teorijski koncept *građanskog neposluha* i *prigovora savjesti* zauzimaju također značajno mjesto u njegovoj političkoj filozofiji, jer omogućuju legitimni odnosno moralno opravdani oblik razboritog otpora pojedinaca unutar stabilnog političkog sustava. Građanski neposluh Rawls definira kao namjerno, javno i nenasilno kršenje pozitivnog zakona u svrhu implicitnog skretanja institucionalne pozornosti na uozbiljene nepravde kao i na neophodnu potrebu za promicanjem pravednosti. U tom smislu, građanski neposluh nije izravan čin anarhije, već korištenje moralnog tj. savjesnog građanskog »aktivnog« pritiska kao legitimnog sredstva unutar zakonskih i institucionalnih okvira. Za razliku od građanskog neposluha, prigovor savjesti predstavlja individualnu moralnu odluku kojom pojedinac odbija izvršiti zakon ili političku obvezu koja je u izravnom sukobu s njegovim duboko ukorijenjenim etičkim ili religijskim uvjerenji-

ma. Ključni uvjeti koji obilježavaju moralno opravdani prigovor savjesti također obilježavaju i moralno opravdane oblike građanskog neposluha; javnost i nenasilnost prilikom vlastitog djelovanja, moralni cilj koji je usredotočen prema reformi pravednijeg društvenog poretka, te osobno ophođenje koje pritom ne ugrožava bitne temeljne demokratske institucije. Oba koncepta pripadaju pravednosti koja parcijalno ili djelomično zadovoljava, a kako Rawls naglašava, proizlaze upravo iz njegova temeljnog filozofskog uvjerenja da pravednost jest prva vrlina svih društvenih institucija. Građani preuzimaju inherentnu moralnu obvezu djelovati u skladu s takvim načelima pravične suradnje. U slučaju institucionalne nepravde moralno su obavezni, tj. odgovorni se politički odazvati ili osobno očitovati. Građanski neposluh i prigovor savjesti nisu samo legitimni, nego i nužni instrumenti očuvanja pravednosti u pluralističkom društvu. Oni ilustriraju kako građani mogu aktivno participirati u oblikovanju pravednog političkog poretka, istovremeno poštujući demokratske institucije koje omogućuju stabilnost i trajnu legitimnost demokracije.

Autor na posljednjim stranicama djela propituje mogućnost uspostave pravednih društava te podrijetlo ljudskog osjećaja za pravednost koji istodobno smatra proizvodom evolucijskog naslijeđa i kulturoloških čimbenika. Zaključuje da pravednost čini vrhovni sadržaj svake forme pozitivnog zakona te opravdava Rawlsovu normativnu konstataciju primata ispravnog nad dobrim. Potraga za uspostavljanjem pravednog društva otpočinje u uvjetima međusobne slobode, jednakosti i solidarnosti.

Posebnu vrijednost prikazanoj knjizi daju brojne i recentne bibliografske jedinice te rezultati bihevioralnih, evolucijskih i drugih empirijskih istraživanja koje je autor uvrstio u vlastitu analizu. Na taj je način uspio povezati Rawlsovu teoriju s relevantnim interdisciplinarnim uvidima i time joj pridao određeni stupanj teorijske preciznosti i društvenopolitičke aktualnosti. Također, važno je naglasiti da se autor prilikom izlaganja Rawlsove političke filozofije nije zadržao na jednom odabranom djelu, već je posredstvom vlastitog istraživačkog prikaza uvrstio kronološku komparaciju svih relevantnih dijelova Rawlsova opusa. Samim time, omogućio je jedan cjelovit i istančan pregled Rawlsove filozofije u hrvatskim literarnim krugovima.

Prikazano djelo stoga zauzima mjesto nezaobilaznog štiva ne samo za pravne i filozofske istraživače, nego i za svakoga tko posjeduje intrinzičnu želju za spoznavanjem i razumijevanjem ideala pravednosti i istine te načina njihova ostvarenja u konkretnim društvenim stvarnostima. Autorova analiza potvrđuje važnost filozofskog diskursa u proučavanju prav-

nog i političkog poretka, a njegov rad pruža značajan poticaj kao i poziv da se u domaćem akademskom kontekstu snažnije afirmira tradicija ozbiljnog filozofskog promišljanja o temeljnim vrijednostima društvenog života.

Jelena Batković

Mario Vrbančić

Što nakon distopije?

Naklada Jesenski i Turk,
Zagreb 2024.

Spajajući mitske i znanstveno-fantastične priče s iscrpnom filozofskom analizom svakodnevnih, no povremeno zaboravljenih fragmenata zbilje, Mario Vrbančić u rukama drži epruvetu iz koje izliva fluidne, složene, povijesne i znanstveno-fantastične fenomene spajajući ih u pažljivo konstruiranu tekućinu koju bismo mogli nazvati *zbiljom*. Vrbančić nastoji pokazati kako je cijela povijest zapravo reduciranje; reduciranje na broj, spol, živo i neživo, umjetno i prirodno te naposljetku – *utopijsko* i *distopijsko*. Na tom tragu, autor postavlja pitanje: što nakon prodiranja u samu jezgru slojevite, ali fragmentirane zbilje? Koristeći tako retoričko pitanje »što nakon distopije?«, imitirajući senzacionalizam tipičan za suvremeno doba, Vrbančić otvara ljsku već otvorenog ploda – ljudske povijesti. Zagristi u ovaj plod značilo bi riskirati mučninu, jer plod izložen vremenu istrulio je, a njegov neminovan i konačan kraj leži negdje u onom *nesvjesnom* što može, ali i ne mora biti dio njegove prirode. Ipak, upravo je to iščekivanje, predviđanje i definiranje trulosti suvremene epohe ono što će nas spriječiti da nastavimo gristi, a Vrbančića nadahnuti da analizira povijest za-padanja u »vrijeme prije kraja«.

Sistematičnost Vrbančićeva pisanja odražava se u činjenici da doista počinje s »početkom«, a završava »krajem«, doduše nedefiniranim i nelinearnim krajem. U prvom poglavlju, naslovljenom »Od roda do Vraga (i natrag)«, Vrbančić analizira pred-utopijsko stanje koje pronalazi u biblijskom mitu o Adamu i Evi. Ovaj mit pomaže kreirati, a zatim i učvrstiti patrijarhalno društvo. Razlike u rodu i spolu predstavljaju posljedicu »ženske« greške, tj. Eva se promatra kao razlog zašto smo u samom početku izgubili mogućnost utopije. Ta